

ΧΡΙΣΤΙΝΑ Γ. ΑΓΓΕΛΙΔΗ

Ο ΤΣΑΓΓΑΡΗΣ ΤΗΣ ΑΓΙΑΣ ΣΟΦΙΑΣ

Στα μέσα του 10ου αιώνα ο επίσκοπος Μονεμβασίας, Παύλος, συνέταξε μια σειρά από ψυχωφελείς διηγήσεις, όπου εξιστορούνται πνευματικές εμπειρίες και περιπέτειες προσώπων που έδρασαν στη Μονεμβασία, τη Μικρά Ασία και την Κωνσταντινούπολη¹. Ο Παύλος γνώριζε τις αξιοθαύμαστες αυτές ιστορίες από προφορικές αφηγήσεις, όπως άλλωστε δηλώνεται είτε έμμεσα, με τον παρατακτικό τρόπο σύνταξης, είτε άμεσα, με τον εισαγωγικό τύπο *Διηγήσατό τις*². Τα χαρακτηριστικά αυτά παραπέμπουν στις Πατερικές διηγήσεις και εντάσσουν τα κείμενα του Παύλου στο γενικό πλαίσιο της αναβίωσης του πρώιμου μοναχισμού, μιας τάσης που ανιχνεύεται από τις αρχές του 9ου αιώνα στο μοναστικό βίο και κυριάρχησε στην αγιολογική φιλολογία του 10ου αιώνα. Η υφολογική ιδιαιτερότητα και ο προγραμματικός σκοπός των ψυχωφελών διηγήσεων δεν επιτρέπει βέβαια την ακριβή χρονολόγησή τους, ωστόσο πρόκειται πιθανότατα για αφηγήσεις που αποκρυσταλλώθηκαν κατά το δεύτερο μισό του 9ου αιώνα και προσαρμόστηκαν στοιχειωδώς από τον Παύλο στη συγκυρία της εποχής του. Εξαι-

1. Ο Παύλος έζησε στην Κωνσταντινούπολη πιθανότατα ως εκπρόσωπος της μονής του στο όρος Λάτρος. Το 955 ανέλαβε επισκοπικά καθήκοντα στη Μονεμβασία εξακολούθησε όμως να διαμένει επί μεγάλα χρονικά διαστήματα στη Βασιλεύουσα (J.WORTLEY, *Les récits édifiants de Paul, évêque de Monembasie et d'autres récits*, Παρίσι 1987 [στη συνέχεια WORTLEY], σελ. 1-7). Οι αφηγήσεις του εκτυλίσσονται στους γεωγραφικούς χώρους που συνδέονται με τη ζωή και τη δράση του: έξι διαδραματίζονται στην Κωνσταντινούπολη (WORTLEY, αρ. 5, 6, 7, 11, 12, 13), τρεις στην Πελοπόννησο (αρ. 2, 9, 14), τέσσερις στη Μικρά Ασία (αρ. 3, 4, 10) και μία (αρ. 8) στην Αφρική.

2. Διηγήσεις αρ. 1, 3, 4, 5, 10, 12.

τίας ακριβώς αυτής της χρονολογικής ρευστότητας η συλλογή του Παύλου Μονεμβασίας αποτελεί σημαντικό τεκμήριο για τον πνευματικό βίο αλλά και την περιρρέουσα ατμόσφαιρα στην αυτοκρατορία από την εποχή της αναστήλωσης των Εικόνων ως τη μονοκρατορία του Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου.

Η πέμπτη διήγηση της Συλλογής³ αφιερώνεται στην παραδειγματική εικονογράφηση της έννοιας του «κρυπτού δούλου». Πρόκειται για την εξιστόρηση της συνάντησης ενός αυτοκρατορικού αξιωματούχου με έναν ευσεβέστατο πέννητα, που ζούσε σε παρθενία με τη γυναίκα του και μοίραζε σε ελεημοσύνες τα κέρδη από την εργασία του, την κατασκευή χονδροειδών υποδημάτων. Η ιστορία εκτυλίσσεται αρχικά στα Χαλκοπρατεία, όπου κατά τη διάρκεια της εβδομαδιαίας αγρυπνίας ο αξιωματούχος συνάντησε τον πέννητα⁴. Τα ξημερώματα, ο αξιωματούχος ακολουθεί τον πέννητα στον Άγιο Ιωάννη του Διϊππίου⁵, όπου ο φτωχός συνεχίζει την προσκύνηση και την προσευχή του. Τρίτο, τέλος, χώρο αποτελούν τα κελιά που σύμφωνα με το κείμενο βρίσκονταν στον «κάτω» έμβολο της Αγίας Σοφίας⁶ και όπου κατοικούσε ο τσαγγάρης με τη γυναίκα του.

3. WORTLEY, σελ. 52-57.

4. Η αγρυπνία τελείται την Παρασκευή (WORTLEY, σελ. 52, στ. 2-3). Πρόκειται δηλαδή για την εβδομαδιαία αγρυπνία στα Χαλκοπρατεία, όπου κατέληγε η λιτή που ξεκινούσε από τη Θεοτόκο των Βλαχερνών (R. JANIN, *La géographie ecclésiastique de l'empire byzantin. 1. Le siège de Constantinople et le patriarcat oecuménique, III. Les églises et les monastères*, Παρίσι 1969, σελ. 240).

5. Ο ναός είχε ιδρυθεί στις αρχές του 7ου αιώνα στην είσοδο του Ιπποδρόμου· βλ. C. MANGO «Le Diippion. Étude historique et topographique», *REB* 8 (1950), σελ. 152-161, πρβλ. και A. BERGER, *Untersuchungen zu den Patria Konstantinupoleos*, (= Ποικίλα Βυζαντινά 8), Βόννη 1988, σελ. 277-280.

6. Η περιγραφή στο κείμενο δεν επιτρέπει την ακριβή ταύτιση του χώρου, που ο συγγραφέας εννοεί ως «κάτω» έμβολο. Με το επίρρημα αυτό δηλώνεται ενδεχομένως η απόσταση από το Μίλιον, πρόκειται δηλαδή για στοά βόρεια ή ανατολικά της Αγίας Σοφίας. Στην περιοχή αυτή τοποθετείται από τη βιβλιογραφία η ιδιοκτησία της Ολυμπιάδας, που παραχωρήθηκε στη Μεγάλη Εκκλησία στις αρχές του 5ου αιώνα (*Βίος Ολυμπιάδος* §§ 5-6, έκδ. ANNE-MARIE MALINGREY, *Jean Chrysostome, Lettres à Olympias* (Sources chrétiennes 13bis), Παρίσι 1968, σελ. 416-420. Βλ. και τα σχόλια του G. DAGRON, *Naissance d'une capitale. Constantinople et ses institutions de 330 à 451*, Παρίσι 1974, σελ. 501-506). Μεταξύ των κτισμάτων της Ολυμπιάδας περιλαμβάνονταν εργαστήρια και

Το ηθικοπλαστικό ενδιαφέρον της διήγησης έχει ήσσονα σημασία: η αγιολογική προσωπικότητα του ήρωα δεν είναι πρωτότυπη και ο τρόπος περιγραφής της ακολουθεί σειρά κοινών τόπων. Αντίθετα, ο ιδιάζων χαρακτήρας της ιστορίας μας επικεντρώνεται στην τοπογραφία των γεγονότων και στην επαγγελματική ιδιότητα του πρωταγωνιστή της, πένητα σκυτοτόμου (= τσαγγάρη). Ο συνδυασμός αυτών των στοιχείων θα μας απασχολήσει άλλωστε παρακάτω⁷. Πράγματι, η συνεύρεση λατρευτικών χώρων, Χαλκοπρατεία-Ιωάννης Διϊππίου στην είσοδο του Ιπποδρόμου-Αγία Σοφία, με μια βιοτεχνική απασχόληση φαίνεται εκ πρώτης όψεως τυχαία και ανεξήγητη. Όμως, οι ψυχωφελείς διηγήσεις έχουν τη δική τους λογική και οι ψηφίδες που τις συναποτελούν δημιουργούν μιαν ολοκληρωμένη εικόνα, για την κατανόηση της οποίας οφείλουμε να ανατρέξουμε στα άδηλα, συχνά, ιστορικά συμφραζόμενα.

Μερικές δεκαετίες πριν από τη συγγραφή του Παύλου Μονεμβασίας χρονολογείται η *Διήγησις περι τῆς οἰκοδομῆς τῆς Ἀγίας Σοφίας*. Πρόκειται για ένα κείμενο, όπου ενσωματώνονται προφο-

η ομώνυμη μονή. Η μονή της Ολυμπιάδας αναφέρεται για τελευταία φορά στις πηγές κατά τον 7ο αιώνα (JANIN, *Les églises et les monastères*, σελ. 381), δεν είναι όμως γνωστή η τύχη των υπόλοιπων κτισμάτων. Στα χρονολογικά συμφραζόμενα του 10ου αιώνα σημειώνουμε τη μέριμνα του Ρωμανού Α' για τους πένητες που πλήγηκαν ιδιαίτερα από το λιμό του 927. Με αυτοκρατορική διαταγή οι πένητες εγκαταστάθηκαν σε πρόχειρες σανιδένιες κατασκευές που διαμορφώθηκαν κατά μήκος των εμβόλων της Πόλης και εξασφάλισαν υποτυπώδεις πόρους για τη διαβίωσή τους με τη διανομή «τριμήσεων». Είναι, επομένως, δυνατό να ερμηνεύσουμε την εγκατάσταση του πένητα στον «κάτω» έμβολο της Αγίας Σοφίας στο πλαίσιο αυτών των εξαιρετικών συνθηκών, όπως άλλωστε και τη μνεία του «τριμήσεως» με το οποίο ο αυλικός αξιωματούχος φιλοδώρει τη γυναίκα του (WORTLEY, σελ. 54). Παράλληλες μνείες αναφέρονται από τον C. MANGO, «The Life of St. Andrew the Fool Reconsidered», *Rivista di Studi Bizantini e Slavi* 2 [= *Miscellanea A. Pertusi* II] (1982), σελ. 301, ανατύπωση στου ίδιου, *Byzantium and its Image*, Variorum Reprints, Λονδίνο 1984, αρ. VIII. Για την επίσκεψη του αξιωματούχου στο κελλί του πένητα βλ. παρακάτω, σελ. 13.

7. Πρέπει, ωστόσο, να παρατηρήσουμε ότι όλες οι ιστορίες της Συλλογής του Παύλου παρέχουν πλήθος στοιχείων για τον υλικό και πολιτισμικό περίγυρο της εποχής της σύνταξής τους, δηλαδή τα μέσα του 10ου αιώνα. Ενδεικτικά αναφέρουμε τη διήγηση περί των τριών γυναικών (WORTLEY, σελ. 29-35), που αποσκοπεί στην εικονογράφηση του γυναικείου αναχωρητισμού, αποτελεί όμως έξοχο δείγμα αφηγηματικής τεχνικής, με χαρακτηριστικά σχεδόν πρώιμης αναγέννησης.

ρικές διηγήσεις γύρω από την προεργασία και την οικοδόμηση του ναού, ορισμένες από τις οποίες απηχούν αντιλήψεις που κυκλοφορούσαν ήδη τον 6ο αιώνα. Το ιδιόμορφο αυτό έργο έχει αναλυτικά σχολιασθεί από τον G. Dagron⁸, ο οποίος επισημαίνει την απόκλιση των πληροφοριών του κειμένου από τις τεκμηριωμένες μαρτυρίες και τις όψιμες μεταγραφές πρώιμων μυθολογημάτων έτσι ώστε να εναρμονίζονται στη συγκυρία της εποχής της καταγραφής τους. Στον Dagron οφείλουμε ακόμη τη διαπίστωση για τον πραγματικό χαρακτήρα της *Διηγήσεως*: το ανώνυμο κείμενο συντάσσεται εκ πρώτης όψεως ως εγκώμιο στον αυτοκράτορα, που συνέλαβε και πραγματοποίησε τον σημαντικότερο ευκτήριο οίκο της Χριστιανωσύνης, όμως παράλληλα καταγγέλλονται τα μεγαλεπήβολα οράματα του Ιουστινιανού, που αγγίζουν τα όρια της ύβρης⁹. Η περιρρέουσα ατμόσφαιρα του κειμένου και αναφορές στα χρόνια της βασιλείας του Βασιλείου Α' οδηγούν, τέλος, τον Dagron να χρονολογήσει τη σύνταξη της *Διηγήσεως* στο διάστημα μεταξύ του 830 και του 886¹⁰.

Τρεις από τις εισαγωγικές παραγράφους της *Διηγήσεως*¹¹ αφορούν τις απαλλοτριώσεις από τον Ιουστινιανό ιδιοκτησιών, που βρίσκονταν εκεί όπου επρόκειτο να οικοδομηθεί η Αγία Σοφία. Πρόκειται για αυτόνομη, ίσως, πατριογραφική παράδοση εφόσον ούτε τα ονόματα των ιδιοκτητών ούτε οι εκτάσεις που κατείχαν ούτε οι τιμές εξαγοράς διασταυρώνονται από άλλες πηγές¹². Μεταξύ των

8. G. DAGRON, *Constantinople imaginaire. Études sur le recueil des Patria*, Παρίσι 1984, σελ. 191-314. Το κείμενο της *Διηγήσεως* εκδόθηκε από τον TH. PREGGER, *Scriptores originum constantinopolitanarum I*, Λιψία 1901, σελ. 74-108.

9. DAGRON, ό.π., σελ. 306.

10. DAGRON, ό.π., σελ. 268-269.

11. PREGGER, ό.π., σελ. 77-81.

12. Βλ. τα σχόλια του DAGRON, ό.π., σελ. 217-222 και 277-280. Εδώ ας σημειώσουμε μόνο ότι ο ανώνυμος συντάκτης της *Διηγήσεως* αποδίδει την ίδρυση της παλαιάς δρομικής Αγίας Σοφίας στον αυτοκράτορα Κωνσταντίνο (*Διήγησις* § 1, έκδ. PREGGER, ό.π., σελ. 74), και μάλιστα μεταφέρει ότι ο Ιουστινιανός διέταξε την κατεδάφισή της προκειμένου να οικοδομηθεί η νέα Αγία Σοφία (*Διήγησις* § 2, ό.π., σελ. 77). Όμως η οριοθέτηση των προς απαλλοτρίωση ιδιοκτησιών, για τις οποίες γίνεται λόγος στην αμέσως επόμενη παράγραφο, προδίδει άγνοια του χώρου που κάλυπτε η κωνσταντινεια βασιλική.

ιδιοκτητών αναφέρεται ο βασιλικάριος (= τσαγγάρης) Ξενοφών, που διέμενε και ασκούσε το επάγγελμά του σε χώρο που αργότερα κατέλαβε το αριστερό τμήμα του γυναικωνίτη της Αγίας Σοφίας¹³. Όπως και οι άλλοι κάτοχοι γης στην περιοχή, ο Ξενοφών αντέδρασε στην αναγκαστική απαλλοτρίωση και υποχώρησε μόνο όταν εξασφάλισε δύο όρους: την παροχή του διπλάσιου χρηματικού ποσού από εκείνο που του είχε αρχικά προταθεί και κυρίως τον επίσημο χαιρετισμό του από τους ηνιόχους κατά τις ιπποδρομίες. Ο πρώτος όρος εκπληρώθηκε προφανώς απρόσκοπτα. Ως προς τον δεύτερο, ο Ιουστινιανός ενέταξε την προσκύνηση του τσαγγάρη Ξενοφώντα στο σατιρικό τελετουργικό των ιπποδρομιών: οι ηνιόχοι προσκυνούσαν τα οπίσθια του Ξενοφώντα, που με τον τρόπο αυτό εκπροσωπούσε τον «άρχοντα των καταχθονίων». Έτσι, σύμφωνα με τον Dagron, η εικόνα του ιπποδρόμου ως χώρου λατρείας των δυνάμεων του φωτός, δηλαδή του αυτοκράτορα-ήλιου, συμπληρώνεται με τον ακραίο αποτροπαϊκό χλευασμό των δυνάμεων του σκότους, που εκπροσωπούνται από το ανδρείκελο του αυτοκράτορα¹⁴. Στην αναστροφή αυτή των θεσμών και της τελετουργίας ας προσθέσουμε και την επαγγελματική ιδιότητα του αρχικού αποδέκτη της χλεύης, του κατασκευαστή των χονδροειδών υποδημάτων, που εδώ αντιδιαστέλλονται φυσικά προς τα πορφυρά υποδήματα, σύμβολα και εμβλήματα της αυτοκρατορικής ιδιότητας.

Η σύνδεση του Ιπποδρόμου με την Αγία Σοφία και του Ιουστινιανού με τον κατασκευαστή ευτελών υποδημάτων, βασιλικάριο Ξενοφώντα, οδηγούν σε ένα τρίτο κείμενο, τα *Ἄκτα διὰ Καλαπόδιον*. Το σπάνιο αυτό τεκμήριο για τα ιπποδρομιακά δρώμενα επιτρέπει, νομίζω, ένα επιπλέον σχόλιο στο χωρίο αυτό της *Διηγήσεως*.

Στα *Ἄκτα διὰ Καλαπόδιον* καταγράφεται ο διάλογος μεταξύ του Ιουστινιανού, που εκπροσωπείται από τον μανδάτορα, και του

13. Η ιδιοκτησία του Ξενοφώντα βρισκόταν συνεπώς στο βόρειο μέρος της Αγίας Σοφίας, όπου πιθανότατα και ο «κάτω» έμβολος, τόπος κατοικίας και επαγγελματικής δραστηριότητας του πένητα-τσαγγάρη της διήγησής μας: βλ. και παραπάνω σημ. 6.

14. *Constantinople imaginaire*, σελ. 222.

δήμου των Πράσινων, ο οποίος καταγγέλλει τις άνομες πρακτικές των Βένετων. Ως υποστηρικτής των Βένετων αναφέρεται ο κουβικουλάριος και σπαθάριος Καλαπόδιος¹⁵. Καθώς η ιστοριογραφική παράδοση που διασώζει το κείμενο είναι αρκετά συγκεχυμένη, οι πολιτικές συνθήκες που οδήγησαν στις οξύτερες διατυπώσεις του διαλόγου παραμένουν ασαφείς. Είναι, όμως, πιθανόν ο διάλογος να εκφωνήθηκε κατά τα πρώτα χρόνια της βασιλείας του Ιουστινιανού¹⁶. Εξαιτίας της χρονολογικής ρευστότητας του κειμένου κάθε ενδεχόμενη ταύτιση του καταγγελλομένου Καλαπόδιου με ιστορικό πρόσωπο είναι αμφίβολη, πάντως οι λεκτικές βολές των Πράσινων στόχευαν έναν ανώτατο αξιωματούχο, που κινούνταν στον στενό κύκλο του Ιουστινιανού¹⁷. Όμως, ενώ στις αρχές του 9ου αιώνα, όταν δηλαδή συντάσσεται η Χρονογραφία του Θεοφάνη, που αποτελεί πηγή για το κείμενό μας, η συγκυρία στα πλαίσια της οποίας

15. Η βιβλιογραφία σχετικά με τις εκδόσεις του κειμένου και τις μεταφράσεις του παρατίθενται από τον A. CAMERON, *Circus Factions. Blues and Greens at Rome and Byzantium*, Οξφόρδη 1976, σελ. 318 σημ. 1. Ο ίδιος προτείνει νέα αγγλική μετάφραση (ό.π., σελ. 319-322), που συνοδεύεται από σχόλια.

16. Οι μελετητές του κειμένου συσχετίζουν τα Άκτα με τη Στάση του Νίκα (Bury, Stein και Karlin-Hayter) ή τα τοποθετούν στα τελευταία χρόνια της βασιλείας του Ιουστινιανού (Maas). Εδώ ακολουθώ τα συμπεράσματα του CAMERON, ό.π., σελ. 327, που αποσυνδέει το διάλογο από τα συμφραζόμενα της Στάσης του Νίκα. Στη σχετική μελέτη της, η PATRICIA KARLIN-HAYTER, «Les Άκτα διὰ Καλαπόδιον. Le contexte religieux et politique», *Byzantion* 43 (1973) [ανατύπωση στις ίδιες, *Studies in Byzantine Political History*, Variorum Reprints, Λονδίνο 1981, αρ. II], σελ. 84-107, ερμηνεύει τις θρησκευτικού περιεχομένου αλληλοκατηγορίες των δήμων με βάση τις παραδεκτές από τη βιβλιογραφία θρησκευτικές τους πεποιθήσεις (Βένετοι = ορθόδοξοι και Πράσινοι = μονοφυσίτες). Σύμφωνα με τον CAMERON, *Circus Factions*, σελ. 140-142, οι Πράσινοι εμφανίζονται στο διάλογο ως υπερασπιστές της ορθοδοξίας.

17. Η KARLIN-HAYTER, «Les Άκτα διὰ Καλαπόδιον», σελ. 87-88, ταυτίζει τον επιλεγόμενο Καλαπόδιο με τον πραιπόσιτο, κουβικουλάριο (και ευνούχο) Ναρσή. Ως επίπλεον επιχείρημα για την ταύτιση αυτή θεωρεί ότι το όνομα «Καλαπόδιος» χρησιμοποιείται ως δηλωτικό ευνούχου. Η σχετική μαρτυρία της Σούδας (έκδ. ADLER, III, σελ. 540-541) είναι όμως αρκετά ασαφής. Για τη σταδιοδρομία του Ναρσή ως βασικού συνεργάτη του Ιουστινιανού στην πραγμάτωση της Reconquista βλ. T. K. ΛΟΥΓΓΗ, «Ο πρώτος αυτοκράτωρ Ρωμαίων και ο πρώτος Ρωμαίων πάντων. Η ανολοκλήρωτη Reconquista», *Σύμμεικτα* 5 (1983), σελ. 224-247. Για την τύχη του στο έργο του κύκλου του Πορφυρογέννητου βλ. του ίδιου, «Narsetis memoria», *XVI. Internationaler Byzantinistenkongress. Akten II/2 [= JÖB 32/2 (1982)]*, σελ. 347-353. Η Διήγησις αναφέρει το Ναρσή ως εκτελεστή των αυτοκρατορικών διαταγών, DAGRON, *Constantinople imaginaire*, σελ. 260.

εκφωνήθηκαν τα ἼΑκτα είχε πια λησμονηθεί, είναι προφανές ότι ενεργή παρέμεινε στη συλλογική μνήμη η σύνδεση ανάμεσα στο ιπποδρομιακό τελετουργικό και το λοιδωρούμενο υποκείμενο, που συσχετίζεται με επαγγελματικό εργαλείο υποδηματοποιού.

Όταν, αργότερα, ο ανώνυμος συντάκτης της *Διηγήσεως* επιχειρεί συνολική καταγραφή όσων συναρθρώνουν την οικοδόμηση της Αγίας Σοφίας, εντάσσει στο κείμενό του μια σύντομη παρέμβαση που αφορά τις ιπποδρομιακές διαδικασίες. Εισάγει, λοιπόν, τον «άρχοντα των καταχθονίων», το αυτοκρατορικό αντι-είδωλο, που εξυπηρετεί άλλωστε τον κοσμολογικό και παγανιστικό χαρακτήρα του Ιπποδρόμου¹⁸. Ο «άρχων» περιγράφεται ως τσαγγάρης και η σωματική στάση του στον Ιππόδρομο αποτελεί την άρνηση κάθε κοσμιότητας. Υπογραμμίζεται, έτσι, με κάθε τρόπο η αντίθεση προς το πρότυπό του: τα ευτελή υποδήματα αντιδιαστέλλονται προς τα πορφυρά υποδήματα, εμβλήματα της αυτοκρατορικής ιδιότητας, στην επαγγελματική του ιδιότητα αναγνωρίζεται ονοματολογικά η ανάμνηση του Καλαπόδιου και η έκθεση των οπισθίων του ενισχύει την αντίθεση προς τη φωτεινή ρωμαλεότητα του προτύπου¹⁹. Ο ανώνυμος συντάκτης μας βασίζεται αναμφίβολα σε διαμορφωμένες προφορικές παραδόσεις, τις οποίες όμως προσαρμόζει στην πατριογραφική λογική, που απαιτεί εύλογες ερμηνείες. Έτσι κατασκευάζεται ο βασιλικάριος Ξενοφών, ως ιστορικό πρόσωπο σύγχρονο του Ιουστινιανού. Οι παράλογες απαιτήσεις του ερμηνεύουν την μετέπειτα τύχη του και παράλληλα μειώνουν την ιερότητα του χώρου που επέλεξε ο αλαζών αυτοκράτορας για την οικοδόμηση του ναού της του Θεού Σοφίας. Με τον τρόπο αυτό εξυπηρετείται ο ειρμός της αφήγησης καθώς η περί Ιπποδρόμου παρένθεση συνάπτεται με το κύριο θέμα, την Αγία Σοφία.

Στο πορτραίτο του Ιουστινιανού, όπως παρουσιάζεται από τον συντάκτη της *Διηγήσεως*, τα σχετικά με τον βασιλικάριο Ξενο-

18. Για τον κοσμολογικό χαρακτήρα του ρωμαϊκού Ιπποδρόμου και την πρόσληψή του από τους Βυζαντινούς, βλ. DAGRON, *Naissance d'une capitale*, σελ. 330-338.

19. Η ταυτότητα Καλαπόδιος = ευνούχος (βλ. παραπάνω σημ. 17) θα ταίριαζε ιδιαίτερα σ' αυτό το παιχνίδι των αντιθέτων.

φώντα επέχουν παρενθετική θέση, δεν παύουν όμως να εντάσσονται στη γενική επικριτική αντιμετώπιση του αυτοκράτορα και ειδικότερα σκιαγραφούν τις σχέσεις του με τον Ιππόδρομο²⁰. Η κριτική στάση προς τον Ιουστινιανό αποτελεί παλαιό ιστοριογραφικό στοιχείο²¹ και πιθανότατα κοινό τόπο της τρέχουσας προφορικής παράδοσης. Η αποκρυστάλλωση των διηγήσεων αυτών σε γραπτή μορφή υποδηλώνει την ενεργοποίησή τους ανάλογα με την ιστορική συγκυρία. Το αφηγηματικό είδος, βέβαια, της *Λιηγήσεως* δεν επιτρέπει, όπως άλλωστε έχει επισημανθεί²², την αναγωγή των πληροφοριών του κειμένου σε συγκεκριμένα συμφραζόμενα· ωστόσο, τα χρονολογικά όρια που έχουν τεθεί και κυρίως η ατμόσφαιρα μέσα στην οποία συντάχθηκε η *Λιήγησις* είναι νομίζω δυνατό να προσδιορισθούν κάπως ακριβέστερα.

Έμμεσες και άμεσες πληροφορίες του κειμένου τεκμηριώνουν τη χρονολόγησή του στον 9ο αιώνα και η σύνταξή του εγκαινιάζει την καταγραφή της αρχαιολογίας της Κωνσταντινούπολης, που η ακμή της τοποθετείται μαζί με τα *Πάτρια Κωνσταντινουπόλεως* στα τέλη του 10ου αιώνα. Το γεγονός ότι στην Αγία Σοφία αφιερώθηκε αυτοτελής πραγματεία –σε αντίθεση προς τα σύντομα λήμματα με τα οποία ο συντάκτης των *Πατρίων* περιγράφει τον πολεοδομικό πλούτο της Βασιλεύουσας— δηλώνει φυσικά τη σπουδαιότητα του μνημείου, αλλά και την επικαιρότητά του ως κτίσματος, εφόσον μεγάλο μέρος των εργασιών για την επισκευή και την ανανέωση του εικονογραφικού προγράμματος της εκκλησίας χρονολογείται στο δεύτερο μισό του 9ου αιώνα²³. Αιχμή στη δια-

20. Τις σχέσεις αυτές αναλύει ο DAGRON, *Constantinople imaginaire*, σελ. 309-314.

21. DAGRON, *ό.π.*, σελ. 306, όπου σχολιάζεται η κριτική στάση των συγχρόνων του Ιουστινιανού σε σχέση με την αυτοκρατορική πολιτική. Για το ίδιο θέμα βλ. και ΔΙΟΝΥΣΙΑΣ ΜΙΣΙΟΥ, «Η πολιτική στην καθημερινή ζωή του Βυζαντίου», *Πρακτικά του Α' Διεθνούς Συμποσίου, Η Καθημερινή Ζωή στο Βυζάντιο*, Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών / Ε.Ι.Ε., Αθήνα 1989, σελ. 43-73 *passim*.

22. Βλ. σχετικά τις παρατηρήσεις του DAGRON, *Constantinople imaginaire*, σελ. 265.

23. Η αποκατάσταση του κτίσματος διήρκεσε από τα μέσα του 9ου ως τις πρώτες δεκαετίες του 10ου αιώνα, C. MANGO, *The Mosaics of St. Sophia at Istanbul*, Washington 1962 (Dumbarton Oaks Studies VIII), σελ. 94-98 και του ίδιου, «Byzantine

δικασία αποκατάστασης της Αγίας Σοφίας αποτελούν τα έργα που περαιώθηκαν κατά τα τελευταία χρόνια της βασιλείας του Μιχαήλ Γ'²⁴. Έτσι, το Μάρτιο του 867, όταν μαζί με τον Μιχαήλ συμβαίλευε ο Βασίλειος Α', αποδόθηκε στη λατρεία των κατοίκων της Κωνσταντινούπολης τμήμα του νέου διακόσμου της εκκλησίας. Η σημασία του έργου μαρτυρείται τόσο από τη σχετική Ομιλία του πατριάρχη Φωτίου²⁵ όσο και από την ψηφιδωτή επιγραφή στο μέτωπο της αψίδας του ιερού²⁶. Στην οικοδομική αυτή δραστηριότητα οφείλει και την επικαιρότητά της η επιλογή του θέματος για τη *Διήγησι*. Πράγματι, η ενασχόληση με την αναστήλωση του κεντρικού σημείου αναφοράς στο δίκτυο των εκκλησιών της Κωνσταντινούπολης και η επίσημη τελετή για τα εγκαίνια του διακόσμου ενεργοποιούν την ανάμνηση των πρώτων θυρανοιξίων και, κατά συνέπεια, της όλης επιχείρησης που ανέλαβε ο Ιουστινιανός για την ίδρυση της Αγίας Σοφίας. Έτσι, συντάσσεται η *Διήγησις*, όπου παρατίθενται όσα η προφορική παράδοση έχει διασώσει σχετικά με την οικοδόμηση του ναού και τα οποία εμπλουτίζονται με στοιχεία της εποχής.

Ο βος αιώνας είναι, βέβαια, παρών στο κείμενο, όπως άλλωστε επιτάσσει και το κύριο θέμα, μέσα από τα γεγονότα, τα ονόματα και τη δραστηριότητα ιστορικών προσώπων. Οι αναφορές αυτές διαφοροποιούνται ριζικά από την ιστοριογραφική παράδοση καθώς διαθλώνται στο πρίσμα των διαδοχικών σταδίων προφορικής επεξεργασίας τους²⁷. Παρούσα είναι επίσης και η ατμόσφαιρα του

Writers on the Fabric of Hagia Sophia», στο: *Hagia Sophia from the Age of Justinian to the Present* (επιμ. R. Mark - A. Çakmak), Cambridge 1992, σελ. 45 κ.ε.

24. Η χορηγία του Μιχαήλ προς το ναό συμπληρώνεται με τη δωρεά πολυτίμων σκευών, ΣΥΝ. ΘΕΟΦ., σελ. 210-211.

25. Πρόκειται για την 18η Ομιλία του Φωτίου, έκδ. Σ. ΑΡΙΣΤΑΡΧΗ, *Τοῦ ἐν ἀγίοις πατρὸς ἡμῶν Φωτίου ... λόγοι καὶ ὁμιλίαι*, τόμ. 2, Κωνσταντινούπολη 1900, σελ. 314-326· βλ. και τη σχολιασμένη αγγλική μετάφραση του C. MANGO, *The Homilies of Photius, Patriarch of Constantinople*, Cambridge Mass. 1958 (Dumbarton Oaks Studies III), σελ. 297-315.

26. Η έμμετρη επιγραφή εντάχθηκε στο πρώτο βιβλίο της Παλατινής Ανθολογίας. Επί τόπου σώζονται σπαράγματα της, MANGO, *The Mosaics of St. Sophia*, σελ. 82 και πίνακες 109-110.

27. DAGRON, *Constantinople imaginaire*, σελ. 267.

9ου αιώνα, η οποία και προσδίδει στη *Διήγησι* το ιδιαίτερο χρώμα της.

Στη διεξοδική καταγραφή του υψηλού κόστους της εκκλησίας και στη διαδικασία οικοδόμησής της καθώς και στη ρητή σύγκριση του ιουστινιάνειου κτίσματος με το σολομώντειο ναό των Ιεροσολύμων αναγνωρίζεται η βιβλική ατμόσφαιρα των χρόνων του Βασιλείου Α' και ο αμφίσημος χαρακτήρας της²⁸. Η εξίσωση των οικοδόμων αυτοκρατόρων με ιερά πρότυπα αποτελεί, βέβαια, κοινό τόπο της ιστοριογραφίας ήδη από τον 4ο αιώνα. Όμως, το κείμενό μας κινείται σε άλλα επίπεδα, όπου φαίνεται ότι η εξομίωση αυτή βιώνεται ως ύβρις. Έτσι, η υποβόσκουσα κριτική προς τον αυτοκράτορα Ιουστινιανό είναι δυνατό να ερμηνευθεί και ως ένδειξη δυσφορίας προς το ιδεολογικό περίβλημα της οικοδομικής δραστηριότητας του Βασιλείου Α'. Ωστόσο, άλλα ρεύματα που διατρέχουν τη *Διήγησι* και στοιχεία που συναπαρτίζουν την προσωπικότητα του «πατριογραφικού» Ιουστινιανού μεταθέτουν το αυτοκρατορικό πρότυπο από τον Βασίλειο Α' στον προκάτοχό του, Μιχαήλ Γ', με τον οποίο άλλωστε συμβασίλευε κατά τα εγκαίνια του νέου διακόσμου της Αγίας Σοφίας. Πράγματι, ο Μιχαήλ, περισσότερο από ό,τι ο Βασίλειος, εναρμονίζεται με την εικόνα του αυτοκράτορα που συγχρωτίζεται τους υπηκόους του, συμμετέχει στον κόπο των τεχνιτών²⁹, ασχολείται με τα ιπποδρομικά δρώμενα³⁰.

28. Οι ομοιότητες της *Διηγήσεως* με βιβλικά χωρία αναλύονται από τον DAGRON, ό.π., σελ. 293-297. Το γενικό αυτό πλαίσιο επισφραγίζεται με την αναφώνηση «Ενίκησά σε Σολομών», που αποδίδει ακριβέστατα την τάση αναμέτρησης του βυζαντινού αυτοκράτορα με τον βιβλικό βασιλέα (πρβλ. σχετικά, DAGRON, ό.π., σελ. 303-309). Η αμφίθυμη σχέση του Βασιλείου με την ιουδαϊκή παράδοση εντοπίζεται στην καταδίωξη αφενός των εβραίων κατοίκων της αυτοκρατορίας και στην έμφαση, αφετέρου, στην δαβιδική ή σολομώντεια «ιδεολογία» την οποία επεξεργάζεται η ιστοριογραφία της εποχής των Μακεδόνων. Για το ζήτημα αυτό βλ. Η. ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗ, «Η Σολομώντεια αμφιθυμία των πρώτων Μακεδόνων αυτοκρατόρων και οι αποκαλυπτικές καταβολές της», υπό έκδοση στα Πρακτικά Συνεδρίου Ιστορίας και Αρχαιολογίας, *Η Εβραϊκή παρουσία στον ελληνικό χώρο, 1ος-19ος αιώνας*, Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών / Ε.Ι.Ε., όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

29. Όπως π.χ. στη χάραξη των θεμελίων (*Διήγησις* § 6, ό.π., σελ. 81), στην πληρωμή των εργατών (*Διήγησις* § 9, σελ. 85).

30. Η συχνή παρουσία του Μιχαήλ στον Ιππόδρομο αποτελεί βασικό στοιχείο για το σκοτεινό πορτραίτο του από την ιστοριογραφία των Μακεδόνων, όπως τουλάχιστον εκφρά-

Ο συμπληρωματικός χαρακτήρας του αυτοκράτορα στη *Διήγησι* αναγνωρίζεται και σε άλλα σημεία του κειμένου. Έτσι, τον Ιουστινιανό επικουρεί στο έργο του ο νουνεχής και άξιος αρχιτέκτων Ιγνάτιος, που αναπόφευκτα συνδέεται, νομίζω, με τον ομώνυμο πατριάρχη, η καθαίρεση του οποίου συντελέσθηκε κατά τη βασιλεία του Μιχαήλ Γ' και η επάνοδός του στο θρόνο της Κωνσταντινούπολης οφείλεται στον Βασίλειο Α'³¹. Φυσικά, ο συντάκτης της *Διηγέσεως* δεν χρησιμοποιεί τον πατριάρχη ως πρότυπο του αρχιτέκτονα, ο οποίος άλλωστε, σε μεταγενέστερες προσθήκες στο κείμενο της *Διηγέσεως*³² συμφύρεται με τον σφετεριστή Υπάτιο. Ωστόσο, η περιγραφή των διώξεων που υπέστη ο Ιγνάτιος της *Διηγέσεως* από τον αυτοκράτορα, η δικαίωσή του και κυρίως η επιλογή του ονόματος είναι δυνατό να εγγραφούν στον κύκλο των σχέσεων του πατριάρχη Ιγνατίου με τους διαδοχικούς αυτοκράτορες Μιχαήλ Γ' και Βασίλειο Α'.

Στη *Διήγησιν περι τῆς οἰκοδομῆς τῆς Ἁγίας Σοφίας* ενσωματώνονται ποικίλες παραδόσεις, που αφορούν το αυτοκρατορικό πρότυπο, και συνδέουν τον αυτοκράτορα με σημαντικούς χώρους άσκησης των αυτοκρατορικών λειτουργιών, δηλαδή την Αγία Σοφία και τον Ιππόδρομο. Στο πλαίσιο αυτό αναβιώνουν παλαιές παραδόσεις, που εξυπηρετούν την πατριογραφική εικονογράφηση θεσμίων της πρωτεύουσας, όπως η παρουσία στον Ιππόδρομο ενός αυτοκρατο-

ζεται στη ΣΥΝ. ΘΕΟΦ., σελ. 172, 173, 208 και κυρίως 197-199, όπου ο ιπποδρομιακός φανατισμός του Μιχαήλ εμποδίζει την έγκαιρη αντιμετώπιση της αραβικής επιδρομής στη Μικρά Ασία.

31. Στη *Διήγησι* ο αρχιτέκτων Ιγνάτιος συνδέεται με δύο αυτοκράτορες: τον Ιουστινιανό, ο οποίος επείγεται να τελειώσει το οικοδόμημα και δεν ακολουθεί τις συνετές συμβουλές του αρχιτέκτονα, και τον διάδοχό του, Ιουστίνο Β', που προσκαλεί πάλι τον Ιγνάτιο για να επιδιορθώσει όσα τεχνικά αμαρτήματα διέπραξε ο Ιουστινιανός (*Διήγησις* § 28, σελ. 105-107). Πρόκειται, βέβαια, για φανταστική μεταγραφή όσων πράγματι συνέβησαν μετά την πτώση του πρώτου τρούλλου της Αγίας Σοφίας (DAGRON, *Constantinople imaginaire*, σελ. 274-275), ωστόσο η κατάσταση των εκκλησιαστικών πραγμάτων από το 858 ως το 867, θα ήταν δυνατό να αποτελεί το ερέθισμα για την αναβίωση των ιστορικών αναμνήσεων.

32. PRÉGER, *Scriptores originum constantinopolitanarum* II, Λιψία 1907, σελ. 284-286· πρβλ. και DAGRON, *Constantinople imaginaire*, σελ. 192-193 (για τη χειρόγραφη παράδοση) και 209-210 (για τη γαλλική μετάφραση του κειμένου και σχόλια).

ρικού αντι-ειδώλου και η σύνδεσή του με τον κατασκευαστή χονδροειδών υποδημάτων. Επιπλέον, εξαιτίας του ειδικού θέματος που πραγματεύεται η *Διήγησις*, ο τσαγγάρης συνδέεται και με την οικοδομή της Αγίας Σοφίας. Όμως, στα σημεία του κειμένου, όπου ο Ιουστινιανός και οι συνεργάτες του δανείζονται χαρακτηριστικά από τη νεότερη, σύγχρονη με τη σύνταξη της *Διηγέσεως*, περιρέουσα ατμόσφαιρα ανιχνεύεται η διαδικασία παραγωγής νέων προφορικών παραδόσεων, οι οποίες χρησιμοποιούν μεταμορφωμένα στοιχεία της τρέχουσας πραγματικότητας.

Το μικτό, παραδοσιακό και νεότερο, πατριογραφικό υπόστρωμα της *Διηγέσεως* φωτίζει και τη μέθοδο εργασίας που ακολούθησε ο Παύλος Μονεμβασίας στη σύνταξη του κειμένου του. Έτσι, στην υποτιθέμενη αφήγηση του αυτοκρατορικού αξιωματούχου αναγνωρίζουμε στοιχεία που ήδη μερικές δεκαετίες νωρίτερα είχαν συνδεθεί μεταξύ τους. Με κέντρο την Αγία Σοφία, τα γεγονότα της αφήγησης εκτυλίσσονται αρχικά στα Χαλκοπρατεία και στη συνέχεια στο ναό του αγίου Ιωάννου στο Διΐππιο, όπου μάλιστα ο αξιωματούχος παρευρίσκεται στο θαύμα της πύλης που ανοίγει αυτόματα³³. Η γειτνίαση των δύο αυτών εκκλησιών δεν αναιρεί, νομίζω, την επιλογή του ναού που είχε οικοδομηθεί στην είσοδο του Ιπποδρόμου ως φυλακτήριο από τον δαιμονικό χαρακτήρα των ιπποδρομιακών δρωμένων³⁴. Οι πρόχειρες κατοικίες των πενήτων

33. WORTLEY, σελ. 52, στ. 10-11. Παρόμοιο συμβάν αναφέρεται στο Βίο του Ανδρέα σαλού, PG 111, 712. Εκεί πρόκειται για την Θεοτόκο του Φόρου· βλ. MANGO, «The Life of St. Andrew the Fool Reconsidered», σελ. 302-303. Τρίτο παράδειγμα αποτελεί η ανέκδοτη ψυχοφελής διήγηση «Θαύμα ἔκ τινος ἱστορίας συντεθὲν γενόμενον ὑπὸ τοῦ ἁγίου πρωταποστόλου Πέτρου»· πρβλ. VERA VON FALKENHAUSEN, «Petri Kettenfeier in Byzanz», *Fest und Alltag in Byzanz*, επιμ. G. PRINZING - D. SIMON, Μόναχο 1990, σελ. 134-135. Ως προς το περιεχόμενο, η διήγηση αυτή είναι δυνατό να συσχετισθεί με εκείνη που αφορά τον Χριστό Αντιφωνητή, που στην καταγεγραμμένη μορφή της χρονολογείται στις αρχές του 10ου αιώνα: C. MANGO, *The Brazen House. A Study of the Vestibule of the Imperial Palace of Constantinople*, Κοπεγχάγη 1959, σελ. 142-144. Αξιοσημείωτο είναι ότι θαυματουργό αντικείμενο της αφήγησης είναι το πολύτιμο σανδάλι του σκηνώματος του αγίου Πέτρου.

34. Ότι στο Διΐππιο ελλοχεύουν οι πειρασμοί του Ιπποδρόμου μαρτυρείται και στο Βίο του Βασιλείου του Νέου (περί το 955), έκδ. Α. Ν. VESELOVSKIJ, *Sbornik otdelenija russkago jazyka i slovesnosti imp. Akad. Nauk* 53 (1892), σελ. 5-6.

στον «κάτω» έμβολο της Αγίας Σοφίας αποτελούν το τέλος της διαδρομής και το βασικό σημείο τοπογραφικής αναφοράς, εφόσον εκεί κατοικεί και δοξάζει έν παρθενία και έλεημοσύνη τον Θεό ο ευσεβής πένης. Με την αναφορά, τέλος, της επαγγελματικής του δραστηριότητας, την οποία εξασκεί κοντά στο ναό, ολοκληρώνεται η σύνδεση μεταξύ τσαγγάρη, Αγίας Σοφίας και Ιπποδρόμου που, όπως είδαμε, έχει ήδη διαμορφωθεί και αποκρυσταλλωθεί στη *Διήγησιν περι τῆς οἰκοδομῆς τῆς Ἁγίας Σοφίας*. Η ποιοτική διαφορά των τοπογραφικών σημείων συνίσταται στην ανατροπή της κοσμικής και «παγανιστικής» ατμόσφαιρας της *Διηγήσεως*, που πραγματοποιείται στο κείμενο του Παύλου Μονεμβασίας με την έμφαση στη θρησκευτική αξία τους, όπως άλλωστε αρμόζει στον ψυχωφελή χαρακτήρα της αφήγησής του.

Χωρίς, λοιπόν, να απομακρύνεται από τον εκλεκτικισμό της πατριογραφικής παράδοσης ο Παύλος Μονεμβασίας επενδύει με νέες αξίες τους επιφανείς χώρους που φέρουν παλαιές μνήμες. Επιπλέον, στην αφήγησή του χρησιμοποιεί και παραδόσεις που διαμορφώθηκαν ή ενεργοποιήθηκαν σε νεότερους χρόνους. Έτσι, η έμφαση στο ναό της Θεοτόκου των Χαλκοπρατείων οφείλεται στην ιδιαίτερη σημασία που απέκτησαν κατά το δεύτερο μισό του 9ου αιώνα³⁵ η εκκλησία και τα ιερά λείψανα που είχαν εναποτεθεί εκεί. Στην ίδια εποχή οδηγεί και το επεισόδιο της επίσκεψης του αυτοκρατορικού αξιωματούχου στη σύζυγο του πένητα, όπου μεταγράφεται η επίσκεψη στην πτωχή χήρα που η *Συνέχεια του Θεοφάνη* αποδίδει στον Μιχαήλ Γ'³⁶.

Είναι, επομένως, σαφές ότι η πέμπτη τουλάχιστον ψυχωφελής διήγηση της συλλογής του Παύλου Μονεμβασίας αποτελείται από συναρμογή διαφόρων προφορικών παραδόσεων, που στο δεύτερο μισό του 9ου αιώνα απέκτησαν την τελική μορφή τους. Ο τύπος

35. Βλ. σχετικά Μ. JUGIE, *La mort et l'assomption de la Sainte Vierge. Étude historico-doctrinale*, Βατικανό 1944 (Studi e Testi 114), σελ. 705-707.

36. ΣΥΝ. ΘΕΟΦ., σελ. 199-200· πρβλ. ωστόσο και την επίσκεψη στη χήρα Άννα, που πραγματοποίησε ο Ιουστινιανός προκειμένου να αποσπάσει τη συγκατάθεσή της για την απαλλοτρίωση των γαιών της, *Διήγησις* § 3 (έκδ. PREGGER, σελ. 77-78).

και ο τρόπος της εργασίας του λόγιου ιεράρχη μας επιτρέπει να διακρίνουμε ένα επιπλέον στάδιο επεξεργασίας, που απηχεί τη γενικότερη τάση ιδιοποίησης του πατριογραφικού παρελθόντος από την θριαμβεύουσα κατά τον 10ο αιώνα αγιολογική φιλολογία³⁷.

37. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η σύγκριση μεταξύ του προμεταφραστικού Βίου του Σαμψών, ιδρυτή του ομώνυμου ξενοδοχείου (F. HALKIN, «Saint Samson le xénodoque de Constantinople (VIe siècle)», *Rivista di Studi Bizantini e Neellenici* n.s. 14-16 (1977-1979), σελ. 5-17) και του Βίου που ο Συμεών ο Μεταφραστής ενέταξε στα Μηναία, PG 115, σελ. 278-307 και όπου ενσωματώνεται σειρά θαυμάτων ιστορικού και πατριογραφικού ενδιαφέροντος. Αξιοσημείωτη είναι η εισαγωγή στο κείμενο, όπου ο Συμεών εξηγεί τους λόγους που κατέστησαν αναγκαίες τις προσθήκες: *εὔρομεν (ἐν συντάγματι) ... ἐγκώμιον τοῦ θείου Σαμψών ἐπιγεγραμμένον μερικὴν ἔχον τινὰ διήγησιν τῶν ἐκεῖνω βεβιωμένων, πάνυ δὲ φειδωλῶς καὶ μικρολόγως τῶν αὐτοῦ θαυμάτων ἀπογεύων τοὺς φιλοκάλους. οὐδὲ γὰρ ἡμέτερον τὸ προκείμενον ἔργον, ἀλλ' ἰχνῶν ἐτέρων παρακολούθημα. Τοιγαροῦν κἀναυθα τὸ Ἡροδότειον ἐκεῖνο λέγεσθαι χώραν ἔξει, Ἰστιαίου τὸ ὑπόδημα μᾶλλον εἶναι εἰ καὶ Ἀρισταγόρας αὐτὸ ἐπεδύσατο.*